

Konferanslar:

ŞEHİR TARİHİ ARAŞTIRMALARI HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER *

ÖZER ERGENÇ

Sayın Dinleyiciler,

Bu konuşmanın amacı, şimdiye değin yapılan Osmanlı şehir tarihi araştırmalarından edinilen izlenimleri sıralamaktır. Diğer bir deyişle bu konuşma, konu üzerinde nelerin yapıldığını ve daha nelerin yapılabileceğini, ağırlıklı olarak da *nelerin nasıl yapılabileceğini* belirleme çabalarına katkı denemesidir.

Böyle bir yaklaşımla konu ele alınırken, şu noktalarda açıklamalar yapılmaya çalışılacaktır:

a) Şehirlerin tarihsel gelişiminin incelenmesinde, araştırmalar hangi teorik çerçeveye oturtulmalıdır? Bu sorunun cevabı, şehirlerin ortaya çıkış nedenlerinden başlayarak, her açıdan fonksiyonlarına ve şehir denilen yerleşme alanlarında beliren ilişkilerin tümüne kadar uzanan geniş bir perspektif içinde aranmak zorundadır. Bu nedenle *şehircilik* konusunun uzmanları, araştırmaların çok boyutlu olmasına yardım eden teorik modeller geliştirmişlerdir. Kısaca bunlar üzerinde duracağım.

b) Bu teorik çerçeve göz önünde bulundurulduğunda, bugüne değin yapılan Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının anlamı ve ulaşılan sonuçların boyutları nelerdir? Bu soru, bir anlamda somut araştırmaların teorik çerçeve ile uygunluk gösterip göstermediğinin sınanmasıdır. Yalnız burada tek tek yapılmış incelemelerin eleştirisine girecek değilim. Genel eğilimi ve elde edilen sonuçların kendimce bir değerlendirmesini yapmak istiyorum.

c) Somut araştırmalara yeni ufuklar açmak için gerekli teorik çerçeve çalışmaları kadar önemli bir başka husus da, bugün ulaşabildiğimiz kaynak ve belge gruplarımızın bize ne ölçüde olanak sağladıklarıdır. Tarihsel gelişim içinde belli başlı dönemlere göre, bu kaynak grupları nasıl değerlendirilebilir ve bunlardan elde edilen veriler, teorik çerçevemizin sorularına yeterli ışık tutmakta mıdır?

* * *

* 11 Mart 1988 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nda verilen konferans.

Bilindiği gibi şehir tarihleri, bir parçası oldukları politik, ekonomik ve sosyal sistemlerin tarihlerinden ayrılmazlar. Zira, şehir formunu, şehrin bağlı bulunduğu sosyal sistemin gelişme düzeyi ve teknolojik durumu belirler. O nedenle, sadece şehrin kendisi üzerinde değil, araştırma yapılan bölgenin içinde şehirlerin rolü hakkında ilgilerin yoğunlaştırılması gerekir. Doğal olarak bu ifadenin tersi de doğrudur: Şehirler üzerinde yoğunlaştırılan araştırma ilgisi, o yerleşim alanlarının bulunduğu çevreye de ağırlıklı olarak yansımak durumundadır. Bu gerçek birçok yöntem sorununu yaratmıştır¹: Şehirleşme olgusu nedir ve nasıl araştırılmalıdır? Gündeme gelen bu soruya cevap aranırken, şehirleşme sürecinin tanımı üzerinde tam bir düşünce birliği sağlanamamıştır. Araştırmacılar çok çeşitli ölçütleri sınamışlardır. Örneğin, V. Gordon Childe² ve Lewis Mumford³ gibileri, şehirlerin menşei ile ilgilenmişler ve bunu Eski Yakın Doğu'da bulmuşlardır. Max Weber⁴ ve Gideon Sjoberg⁵ gibi sosyologlar, farklılıklardan ziyade genel özellikleri belirlemek için ideal şehir tipleri sıralamışlardır. Daha başkaları⁶, şehir denilen yerleşim alanlarının yapısal

¹ Hohenberg, Paul M.-Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000-1950*, Harvard University Press, Massachusetts 1985. Bu kitapta, tarih içinde belli dönemler üzerinde durularak Avrupa'da şehirlerin gelişmeleri incelenmekte ve bu konuda kuramsal açıklamaların yanı sıra zengin bibliyografik bilgi verilmektedir.

² Childe, Gordon, *Man Makes Himself*, London 1936'dan zikreden Hohenberg, s. 2.

³ Mumford, Lewis, *The City in History*, New York 1961.

⁴ Weber, Max, *The City*, New York 1966. Weber, "yerleşiklerinin iş bölümüne tâbi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşme birimi" olarak tanımladığı şehrin diğer belirleyici özelliklerini şöyle sıralar: a) Orada yaşayanların ayrıca güvenliklerini sağlayabilme olanağına sahip bulunmaları, b) Kendilerini yönetmek için kısmi otonomiye dayanan bazı kurumları geliştirmiş olmaları, mekânda tanıtıcı öğeleri olarak da *sur*, *pazar yeri*, *yönetim binaları* ve *genel toplanma yerlerini* zikreder. Bu özellik ve öğeler dikkate alındığında şehrin ancak Batı dünyasında görüldüğünü, Doğu kültür çevresindeki yerleşme alanlarına şehir denilemeyeceğini ileri sürer. Bu açıdan Osmanlı şehrinin değerlendirilmesi için bkz. Ergenç, Özer, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi II*, Ankara 1981, s. 1265-1274.

⁵ Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City: Past and Present*, New York 1960. Sjoberg'e göre, şehirler teknolojik gelişme düzeyi bakımından sanayi öncesi şehirleri, sanayileşmekte olan şehirler ve sanayi şehirleri diye gruplandırılabilir. Sanayi öncesi şehri, demografik bakımdan genellikle 10.000 kişi altında nüfus barındırır, dinî ve idarî fonksiyonları baskındır. İktisadî fonksiyonları ikinci derecede kalmıştır. Mekân organizasyonunda mesleklerle, sosyal statülere göre gruplaşmalar göze çarpar. Loncaların sanat ve ticaret hayatına hâkim olduğu görülür. Şehir teorileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Keleş, Ruşen, *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, Ankara 1972.

⁶ Ennen, Edith, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen 1972.

özelliklerinden ziyade, şehirlerin insanlar için fonksiyonlarına özen göstererek şehir hayatının çeşitli vecheleri üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Coğrafyacılar ise ⁷, değişik bir yaklaşımla, şehirlerin konumları ve içindeki insanlarla birlikte onların mekân nitelikleri üzerinde durmaktadırlar. Bu nedenle, araştırmaları onları nüfus, üretim, üretim biçimleri ve ticaret ağının gelişimi gibi konular üzerinde çalışmalara yöneltmiştir. Mason Hammond ⁸ gibi tarihçiler de, şehirleşmeyi şehirlerin zaman içinde çoğalması ve yayılması ve politik iz bırakması olarak ele almakta ve büyük şehirlerin gelişimine ve bölgesel önemine dikkati çekmektedirler. Böyle farklı bakış açılarına sahip araştırmacıların örnekleri çoğaltılabilir ⁹.

Yaklaşımlar arasındaki farklılık, sorunun karmaşık bir nitelik kazanmasına, bulguların değerlendirilmesinde netliğin kaybolmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte şehirlerin gelişimini araştıranlar başlıca üç konu üzerine eğilmişlerdir:

1. Menşe sorunu üzerinde çalışanlar, şehirler niçin ve nasıl doğdu ve ilk gelişmelerinin karakteri nedir, sorularına cevap aramışlardır. Cevaplar, çoğunlukla antik şehirler konusunda spekülâtiftir. Çünkü bu dönemler için yazılı kayıtlar yoktur ve arkeolojik buluntular, karmaşık bir olgunun ancak bir yönünü açıklayacak parçalar niteliğindedir ¹⁰.

2. Şehircilik araştırmalarını yönlendiren ikinci temel ilgi, şehirlerde ortaya çıkan faaliyetler, özellikle bunlar arasında şehir nüfusunu karakterize eden demografik ve ekonomik olgulardır. Şehirler, *insan* ve *meta* hareketlerinde önemli halkalar ve geniş ölçekli faaliyetlerin mekânları olarak görülür. Bu konular, geçmişteki şehirlerin de belirleyici özelliklerini saptamaya yardım ederler ¹¹.

⁷ *Allgemeine Geographie*, Hrs. Gustav Fochler-Hauke, Frankfurt a. Main, 1968, s. 285-311'de coğrafyacıların şehirler ve yerleşme alanlarına ilişkin değerlendirmeleri ele alınmakta ve konuya dair bibliyografya verilmektedir.

⁸ Hammond, M., *The City in the Ancient World*, Cambridge 1972'den zikreden Hohenberg, s. 4 vd.

⁹ Bakış açılarının farklılığı, konuya yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Ancak, şehir olgusunu inceleyenlerin hepsinin yaklaşımını iki gruba ayırmak mümkündür. Araştırmacıların bir bölümü, bu olguyu *morfolojik*, diğer bir bölümü ise, *fonksiyonel* özellikleri açısından açıklama çabasıdadır. Bu konuda bkz. Yörükân, Ayda, *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri*, Ankara 1968.

¹⁰ Antik dönemde *şehir* kavramı, *devlet* ile iç içe durumdadır. *Polis* hem şehir hem de devlet anlamına geliyordu. Devletin Antik dönemde ortaya çıkışı, bir bakıma şehrin de menşeni açıklar durumdadır. Antik şehrin özellikleri için bkz. Akarca, Aşkıdil, *Şehir ve Savunması*, Ankara 1972.

¹¹ Hohenberg, Paul M., s. 2-3.

3. Şehir araştırmacılarının üçüncü konusu, şehir hayatının sosyal vechelerine ilişkindir. Şehirlerin kırsal kesimden farklı olduğunun kabul edilmesi, şehir hayatının psikolojik ve kültürel etkilerini inceleyen geniş bir literatürün üretilmesini sağlamıştır. Şehir hayatını belirleyen farklılıklar şu şekilde sıralanabilir: *Serbestlik, rahat dolaşım ve hareketlilik, çok tabakalılık, ticaret-sanat etkinlikleri, yerleşiklerinin şehir yönetiminde irade payı*. Bu özelliklerden dolayı, şehirde yaşamak, ne gibi davranış biçimleri kazandırıyor, sorusuna cevap aramak önem taşımıştır¹².

Bu temel eğilimler ışığında *şehircilik* konusunun geçmişini ve bugünü inceleyenler, başlıca:

- a) Kır ile şehir arasındaki ilişkileri,
- b) Şehirlerin birbirleriyle aralarındaki ilişkileri,
- c) Çevrelerindeki daha geniş ekonomik, sosyal ve siyasal yapılar içindeki durumlarını açıklamaya çalışmakla yükümlüdürler¹³.

Çok genel düzeyde, şehirleşme nüfus kompozisyonundaki bir değişme olarak tanımlanabilir. Şehirlerdeki canlı kesimler, kırsal kesimlerle ilişki içinde gelişir. Uygulamada mantıkî bir zorunluluk olarak görülmesi de, genellikle değişim kırsal kesimden insan gruplarının şehir yerleşikleri arasına katılmasını simgeler¹⁴. Karşılıklı etkilenmenin diğer bütün boyutları bilinmese bile, şehirleşmenin hem kırsal alanı hem de şehri etkileyen sürekli bir olgu olduğu açıktır. Böyle bir araştırmada anahtar adım, bu olguyu yönlendiren önemli kuvvetleri belirlemektir. Onun için, şehirlerin ekonomik rollerini irdeleyen üretim faktörleri ve tarzları, yani *teknoloji, demografi ve pazar fonksiyonu* üzerinde dikkatlerin yoğunlaştırılması gerekmektedir¹⁵.

¹² A.g.e., s. 3.

¹³ Özellikle İslâm dünyasının şehirlerini inceleyenler, bu konu üzerinde dikkate değer görüşler ileri sürmüşlerdir. Yönetim fonksiyonunu yüklenmiş kurumların, İslâm kültür çevresinde şehre özgü bir kurum olarak görünmediğini, bu yüzden de bu kültür çevresindeki şehirlerin tam anlamıyla şehir kavramının kapsamına alınmayacağını düşünmektedirler. Bkz. *The Islamic City, a colloquium in 1965 in London*, ed. A.H. Hourani and S.M. Stern, London 1970, s. 13. Bu konudaki görüşlerin değerlendirilmesi ve eleştirisi için bkz. Ergenç, Özer, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi II*, Ankara 1981, s. 1265 vd.

¹⁴ *Kır ile şehir arasındaki ilişki için bkz. Tekeli, İlhan, On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire-A Settlement Models Approach, Etudes Balkanique VIII/2 (1972), s. 46-72.*

¹⁵ Faroqhi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, London 1984.

Feodalite döneminde şehirler, gerekli mal değişimi alanlarıydı. Hatta temel olarak tarım ekonomilerinin geçerli olduğu zamanlarda bile, yerleşim alanları arasında bir özerklik söz konusu değildi. Daha sonraları uzak mesafe ticaretinin ve üretiminin gelişmesi, şehirli seçkinlere ticarî kapital sağlamak ve üretim organizatörlüğü yapmak gibi görevler verdi. Ticarî kapitalizmin gelişmesi çağında şehirler, yeni alanlara kayan dünya ekonomisinin sınırları içinde çoğaldılar ve çeşitli fonksiyonları üstlenerek kendi aralarında kademelendiler. Bu bağlamda, şehirler üzerinde yapılan araştırmalarda sağlıklı analizlere olanak sağlayabilecek iki model önerilebilir ve bu modellere göre saptamalar yapılabilir:

a) İlk model, şehrin çevresindeki alana ekonomik, idarî veya kültürel açılardan özel hizmetlerle destek verdiği bir merkezî yer olduğudur. Buna bir bölge içinde bir noktada yoğunlaşma da diyebiliriz. Doğal olarak, bu yoğunlaşma noktasının belirmesini hazırlayan bütün etmenleri göz önünde bulundurmak gerekir. Neden ve nasıl böyle bir yoğunlaşma noktası oluşmuştur ve neden orada oluşmuştur? Bu soruları cevapladıktan sonra, ayrıca bu tür merkezler arasında bir kademelenme de söz konusudur. Bu modele *Merkezî Yer Sistemleri Modeli* demek mümkündür¹⁶.

b) Yukarıdaki açıklamalara rağmen, şehirleri yalnızca bölgesel bir biçim içinde dizilmiş noktalar olarak algılayamayız. Aynı zamanda şehirler, bölgenin ve ülkenin ötesindeki ticaret, iletişim ve etki ağına da bağlıdırlar. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak bir analiz modelini *Yol Ağı Sistemi* diye açıklayabiliriz¹⁷. Bu modele örnek olmak üzere, hem geçmişten, hem günümüzden; hem Batı'dan hem Doğu'dan tipik ilişki yumaklarını sergilemek mümkündür¹⁸. Örneğin, Batı'dan bir örnek olarak, Bordeaux'yu ele alırsak, onun etkinliklerini anlayabilmek, durgunluk ve gelişmesinin nedenlerini irdeleyebilmek için, sadece şehrin kendisine veya Güneybatı bölgesindeki merkezî rolüne bakmak yeterli değildir. O, doğuda Toulouse, kuzeyde Nantes ile etkileşim içindedir. Ayrıca, Bordeaux, uzun bir zaman içinde şarap, hububat, balık, şeker, yağ gibi maddelerin akışını gözlediğimiz uluslararası ticaret ağının önemli bir halkası olmuştur. Şehir içindeki gelişimi izleyebilmek için, Londra'ya Antillere veya Afrika'ya, hattâ Levant ve Baltık sahillerine göz atmamız gerekir. Bölge analizleri yaparken, merkezlerin sıralanışını bilmek zorundayız. Öyle ki, bu ağ içinde şehir yol sistemi, çevresine ve bağlantılı olduğu yerlere göre biçimlenir.

¹⁶ Hohenberg, s. 4.

¹⁷ A.g.e., s. 5.

¹⁸ Faroqhi, S., a.g.e., s. 12-14'de Anadolu yol ağının geniş bir bölge ve dünya içindeki bağlantılarını açıklamaktadır.

Mekândaki rollerin belirlenmesine olanak sağlayan bu iki sistem modelinin irdelenmesi yanında, şehir araştırmalarına yeni boyutlar kazandıracak daha başka hususlar da vardır:

c) Bakılacak bir başka yön, şehirleşmenin siyasal boyutudur. Millî devletler ve imparatorluklar, dünya ölçeğinde ve bölgesel ölçekte birleştirici rol oynamışlardır. Şehirlerarası ilişkilerden, merkezî siyasal kuvvetin gelişimine geçiş karışık bir süreç oluşturur. Şehirli seçkinler, monarkların hem dostu, hem düşmanı, hem rakibi, hem de temsilcisi olmuşlardır. Tabii bu ilişkiler, zamandan zamana ve bölgeden bölgeye değişiklikler gösterir ¹⁹.

d) Şehirle şehri ve bağlı bulunduğu sistemi bağlayan kanallar boyunca hareket eden itici güçler, sadece *servet* ve *otorite* değildir. Aynı zamanda *kültürel mesajlar* söz konusudur ve şehirler daima kültürel değişimin merkezleri olarak da hizmet etmişlerdir ²⁰.

Buraya kadar anlatılanlarla, şehir tarihi araştırmalarında göz ardı edilmemesi gereken noktaları belirlemek amacıyla, sorunun teorik çerçevesi üzerinde durulmuştur. Açıktır ki, bu çerçevede yapılacak bir tarih araştırması, bizi yalnız şehirlerin tarihine ilişkin bilgilerle donatmayacak, aynı zamanda genel tarihsel gelişmenin çeşitli yönlerini bir bütünlük içinde önümüze serebilecektir. Tabii tarihsel araştırmanın sağlıklılık derecesi, ulaşılabilecek belgelerin varlığına bağlıdır. Sözün burasında, ikinci aşamada açıklanması zorunlu olan, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının bu teorik şemaya hangi ölçüde uyduğunun ya da uymadığının irdelenmesidir.

Türkiye'deki şehir hayatına ilişkin tarih araştırmalarının belli başlı ölçütler esas alınarak belirlenecek dönemler içinde plânlanıp sürdürülmesi gerekmiştir. Zira, böyle bir ayırım yapmaksızın uzun bir geçmişin gelişmelerini izlemek, metodolojik açıdan mümkün değildir. Konuya bu şekilde bakıldığında, Anadolu'daki yerleşimi etkileyen şu farklı dönemleri sıralamak mümkündür:

a) Konumuz Osmanlı dönemi olduğundan dolayı, kendi içinde ayrımları olmasına rağmen bir bütün olarak ele alınması düşünülebilen Osmanlı öncesi Anadolu yerleşim tarihi,

¹⁹ Batı'da XV. yüzyıldan itibaren millî monarşilerin kurulması üzerine modern Avrupa milletlerinin ortaya çıkış süreci başlamıştı. Bu aşamada şehirler, sosyal, ekonomik ilişkilerin bütünleşmesinde önemli roller oynadılar. Doğu'da ise imparatorlukların merkezî otoritelerinin zayıfladığı anlarda, aslında onun şehirdeki önemli bir uygulayıcı organı olan kurumlar ve özellikle mahallî seçkinler, kendi bölgelerinin genel güven ve düzeninin sağlanmasında fonksiyonel oldular.

²⁰ Hohenberg, s. 5-7.

- b) Osmanlı klâsik dönemindeki mekân organizasyonu,
- c) Post klâsik denilen ve XVII ve XVIII. yüzyıllardaki yeni şartların ortaya çıkmasıyla başlayan değişim dönemi,
- d) Osmanlı düzeninin Batı etkisine açıldığı ve yeni uygulamaların görüldüğü XIX. yüzyıl ve sonrası,
- e) Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren, iç pazar bütünleşmesinin sağlandığı dönem,
- f) İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı şehirleşme dönemi²¹.

Konunun böyle uzun bir perspektif içinde incelenmesi, şehir hayatının temel belirleyicilerinin daha kolay kavranmasına yardım edecektir. Bu ayrımlar içinde, esas olarak Osmanlı klâsik düzeni dediğimiz XVI. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarıyla ortaya çıkardığı kültür ortamının incelenmesi ağırlık taşımaktadır. Bugüne kadar yapılan araştırmaların büyük bölümü de bu zaman diliminin sınırları içinde kalmaktadır. Bu hem bu dönemin öneminden, hem de bu döneme ilişkin belgelerin özellikle XVI. yüzyıl içinde yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Bu dönemler içinde yapılan araştırmaları irdelerken, ilkin bu araştırmalarda, biraz önce üzerinde durulan teorik çerçevede açıklanmaya çalışılan hangi sorunlar yol gösterici olmuştur? Diğer bir deyişle, teorik şemanın hangi yönleri araştırmacılara konu teşkil etmiştir? Bunu saptamaya çalışırken, bir alt seviyede yeni bir takım noktalara da değinmek gerekecektir.

Dönemler ve bu dönemlere ilişkin sorunlar, daha alt seviyede çeşitlenmektedir. Bilindiği gibi, 1500-1600 yılları arasında Anadolu nüfusunda büyük bir artışın vukubulduğu, yapılan araştırmalar sonucunda belirlenmiştir²². XVI. yüzyılda Akdeniz toplumlarının durumuyla ilgilenen bilim adamları²³, İspanya, İtalya ve Güney Fransa'daki gelişmeler arasındaki paralellğe dikkati çekerler ve XVI. yüzyılı demografik ve ekonomik büyümenin gözlemlendiği bir dönem olarak yorumlarlar²⁴. Bizde de bu konuda yapılan araştırmalarla, bu demografik gelişmenin boyutları gösterilmek istenmiştir. Aynı sıralarda Anadolu'da

²¹ Tekeli, İlhan, Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar, *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara 1982, s. 11.

²² Barkan, Ömer Lütfi, Research on the Ottoman Fiscal Surveys, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M.A. Cook, London 1970, s. 168 vd.

²³ Faroqhi, S., a.g.e., s. 1.

²⁴ Barkan, Ö.L., a.g.m., s. 170.

ortaya çıkan hızlı şehirleşme, bu genel eğilimin bir parçası olarak düşünülmelidir²⁵. Diğer taraftan, bu havzada ekonomik konjunktürün tersine çevrilmesi ve canlılığın sona ermesi, Avrupa merkezli bir tartışmanın konusu olmuştur. Bir çok bilim adamı, yüzyılın sonundaki krizde mutabıktırlar, yalnızca krizin havzanın çeşitli yörelerindeki başlangıç zamanını tartışırlar²⁶. Braudel'in Akdeniz dünyasına ilişkin ünlü kitabının ilk baskısında önerilen 1580 yılları, artık daha az önemsenmekte ve krizin 1650 hattâ 1680'lere kaydığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte diğer araştırmacılar, en azından Avrupa'nın özellikle kuzeyindeki ülkelerde bir krizin yaşandığı düşüncesini reddetmektedirler²⁷.

Genelde Akdeniz havzasındaki büyük boyutlu ekonomik kriz, Hollanda gemilerinin Afrika yolunu tercihleriyle ilgilidir. Hollandalı ve İngiliz tâcirler, geçmişte kısmen de olsa Mısır yoluyla ithal ettikleri baharat ve diğer metalleri, bu yolla getirmeye başlamışlardır²⁸. Akdeniz dünyasının temel ticarî ilişkilerinin gerileyişi, bundan sonra başlamış olmalıdır. Araştırmalar, aynı sıralarda Osmanlı tekstil sanayiinde güçlüklerle karşılaşıldığını göstermektedir.

XVII. yüzyılın başlarındaki bu gelişme, fiyat devriminin dolaylı bir sonucu olarak da yorumlanmıştır ve bunun Osmanlı Devleti'ndeki yankıları, Barkan, İnalçık ve Akdağ tarafından araştırılmıştır. Amerikan gümüşünün neden olduğu sanılan bu gelişme, Osmanlı maliyesini de derinden etkileyecektir. Fakat maalesef İmparatorluğa doğrudan doğruya gelen değerli madenin miktarı hakkında somut verilere sahip değiliz. Osmanlı maliyesi vergilendirme sınırlarını yükseltirken, bunun köylü ve üretici üzerindeki ağır etkileri hissedilmiş, fakat gerçekte Osmanlı hazinesinin vergi reel değerleri, paranın değerindeki düşüş nedeniyle azalmıştır²⁹. Bunlara ilâveten hammadde ve yiyecek fiyatları, idarî müdahaleler ve diğer faktörler tarafından kontrol edildiğinden dolayı, İmparatorluğun daha kolay ulaşılabilir bölgeleri, Avrupalı tâcirler için bu maddelerin çekici kaynakları durumuna geldi. Bu husus, esasen İran'dan ithal edilen fakat Anadolu'da da üretimi artmaya başlayan ipek için de kısmen geçerliydi. Daha az ölçüde pamuk, tiftik, deri ve hatta buğday da aranan metaller arasındaydılar.

²⁵ Barkan, Ö.L., a.g.m., s. 170 vd.

²⁶ Faroqhi, S., a.g.e., s. 1.

²⁷ Faroqhi, S., a.g.e., s. 1 vd.

²⁸ Faroqhi, S., a.g.e., s. 2.

²⁹ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İktisatî Tarihi II*, s. 361 vd.

Loncalar geleneksel düzeni içinde bu yeni şartlara uyum sağlayamadı. Bu şartlar altında Bursa, Selânik, Ankara gibi merkezlerde üretim düştü³⁰.

Ancak, bu genel gelişmeden doğan şartların egemen olduğu ortamda göz ardı edilmemesi gereken özel durumlar da vardır. Örneğin, Osmanlı sultanlarının ülkeye ulaşan Hind mallarının miktarını artırmaya çalışmalarına rağmen, Anadolu şehirleri ve İstanbul, bu ticaret Asya ve özellikle Hindistan gibi uzak diyarlarla ilgili olduğu için ikinci plânda kaldılar. İskenderiye ve Halep bu ticaret ile daha yakından ilgiliydiler ve kesintiden en çok onlar etkilendiler. Bu dönemde Anadolu ve Balkan şehirlerinin nüfusu hızla artarken, Halep nüfus kaybına uğramış olmalıdır³¹. Bu hususu, sadece Osmanlı fetihlerinin yönüyle açıklamak mümkün değildir.

Bununla birlikte, Raymond'un çalışması göstermiştir ki, XVII. yüzyıldan itibaren Arabistan kahvesinin Mısır'a ithali, büyük bir ticaret sektörünün gelişmesine sebep olmuştur³². Bu ticaret, Kahire'nin transit ticarete önem kazanmasına ve bu önemini, Avrupa kolonisi ülkelerin rekâbetinin çok kuvvetlendiği XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmesine neden olmuştur. Muhakkak ki, Mısırlı tâcirlerin bu ticaretteki rolleri pasiftir. Büyük organizasyonun içine girebilecek bir güce ulaştıklarını belgeler yansıtmamaktadırlar. Bütün bu açıklamaların gösterdiği şudur: Genel eğilimler ve değişimler içinde, farklı mekânların özel durumları da göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde, iyi değerlendirmeler yapmak mümkün olmayabilir. Örneğin, yukarıda anlattığımız deniz ticaret yollarının değişiminin ekonomik hayat ve özellikle Anadolu şehirleri üzerindeki etkisi, herhalde büyütülmüş olmalıdır. Bu gelişmeden Kayseri veya Konya'nın etkilendiğine ilişkin pek az kanıtlar vardır³³. Ayrıca Post klâsik dönemi ticaretiyle ilgili Mehmet Genç'in verileri, bu dönemde çeşitli sektörlerde Anadolu sanayi ve ticaretinin en azından yüzyılın ilk yarısında büyüme gösterdiği biçimindedir³⁴.

Buraya kadar anlattıklarımın sonucunda, Osmanlı şehir tarihi araştırmaları üzerindeki gözlemlerimi şöyle sıralamak istiyorum:

1. Barkan, İncalcık ve Akdağ'ın öncülüğünde Osmanlı sosyal ve iktisat tarihi üzerindeki çalışmalar, özellikle Osmanlı klâsik döneminin XVI.

³⁰ Faroqhi, S., a.g.e., s. 2.

³¹ Barkan, Ö.L., a.g.m., s. 170.

³² Faroqhi, S., a.g.e., s. 3.

³³ A.g.e., s. 3.

³⁴ Genç, Mehmet, 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s. 33-77.

yüzyılı üzerinde yoğunlaşmıştır³⁵. Osmanlı kurumlarının fonksiyonlarını ortaya koyan araştırmaların ardından sosyal hayatın faaliyetlerine inilmesi, ister istemez Osmanlı dönemi şehirlerini de gündeme getirmiş ve bu yolla şehir tarihi araştırmaları dikkatleri çekmeğe başlamıştır³⁶. Ancak bir nedeni dayanılan kaynak gruplarının yönlendirici etkisi olmakla birlikte, şehir tarihi üzerindeki araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin yarattığı mekân birliği içinde, daha önce sözünü ettiğim teorik çerçevenin belirleyici esaslarına uyulmadan münferit çalışmalar biçiminde gelişmiştir. Bu bakımdan, bu teorik çerçevenin içinde geliştirilmesi mümkün modellere uyularak Anadolu'yu, Rumeli'yi, Osmanlı sınırları içindeki diğer Orta-Doğu bölgelerini ve sonuçta tüm Osmanlı ülkesini, o zamanın bilinen dünyası içine yerleştirerek gerek merkezî yer teorileri, gerekse yol ağı sistemleri açısından irdeleyecek ve bu irdelemenin sevkedici esasları doğrultusunda araştırma alanlarını koordineli bir biçimde belirleyecek çalışmalar yapılmamıştır. Oysa böyle eşgüdümlü ve hangi problemlere eğilmek gerektiğinin bilincinde olarak yapılacak araştırmalarla:

a) Şehirlerin belli alanlarda kendi aralarında kademelenmesinin saptaması yapılabilir, İmparatorluğun idarî, malî, askerî örgütlenmesi ile bu açıdan bağıntı aranabilirdi³⁷. Örneğin bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerinde yönetim örgütlenmesi ile çakışan ve belirli yönetim birimlerine (eyâlet, sancak, kazâ) merkezlik yapan şehir ve kasabaların envanteri çıkarılmış, harita üzerindeki değerlendirmeler yapılmış değildir.

b) Teorik modellerde olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli şehirlerinin hangi kademede menşelerinin çok eskilere gittiğini, hangilerinin Osmanlı döneminin gelişmelerine paralel bir büyüme içine girdiğini ortaya koymak mümkün olabilirdi. Bu konuda da doyurucu çalışmaların sayısı çok değildir.

2. Münferit çalışmalar, böyle bir sevkedici, bütünlüğe götürücü teorik çerçevede ele alınmadığından dolayı, yukarıda sözü edilen XVI. yüzyılın sonlarındaki gelişmeler somut bilgiler getiren katkıları olmak durumunda da değillerdir. Mekân analizlerinde, birbirlerinden bağımsız olarak hazırlandıkları için, birçok tekrarlar vardır. Ancak mahallî ve zaman

³⁵ Ömer Lütfi Barkan'ın bibliyografyası için bkz. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980; Halil İnalçık'ın bibliyografyası için bkz. *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* 10 (1986), s. V-XVI; Akdağ'ın konuya ilişkin çalışmalarından iki önemlisi, *Celâli İsyânları 1550-1603*, Ankara 1963 ve *Türkiye'nin İktisadî ve İktisat Tarihi I-II*, Ankara 1971.

³⁶ Şehircilikle ilgili geniş bir bibliyografya için bkz. Faroqi, S., a.g.e.

³⁷ Bu konuda kuramsal bir çalışma İlhan Tekeli'ye aittir: On Institutionalized....

zaman bağlı buldukları siyasal ve ekonomik yapıya ilişkin değerli bilgiler içermektedirler.

3. Belli bir süreç içindeki değişimi gösteren araştırma özelliğini taşımaktan ziyade, çeşitli beldelerin belli dönemlerdeki durumlarını açıklayıcı niteliktedirler. Yukarıda sözü edilen genel dönemeçlerin belirlediği zaman kesitlerinde ele alınan bir yerleşim alanının hangi değişiklikleri gösterdiğini saptayan bütünlüğü çalışmalara yönelmek geciktiği için, yine biraz önce üzerinde durduğum genel gelişme eğrileri içinde özel durumları yakalayabilecek, ayrıntılı çalışmalar da daha ileriye kalmış durumdadır.

4. Osmanlı şehir tarihlerinin önemli bir problemi de, bu çalışma alanında başvurulacak bilgi kaynağı durumundaki belgelerdir. Bilindiği gibi, bu vadideki çalışmalar başlıca şu kaynak gruplarına inilerek yapılmaktadır:

a) Başta seyahat-nâmeler, özel tarihler olmak üzere her çeşit kütüphane malzemesi,

b) Bugün varlıklarını, en azından kalıntı biçiminde de olsa koruyabilmiş mimarî malzeme,

c) Zamanlarında resmî belge olarak kullanıldıkları için bugün arşivlere intikal etmiş durumda bulunan, bu konuda en geniş bilgileri veren belge koleksiyonları.

Bu belgelerin ince eleştirisi, şehir tarihi araştırmalarının değerli yanlarını gösterdiği kadar, neden ve nasıl bazı sınırlamaların içinde bulduklarını da gösterecektir. Örnek olmak üzere, bunlardan bazılarında değinmek istiyorum:

Bilindiği gibi, tarihçi kullandığı belgelerin niteliklerini iyi bilmek, onların sundukları bilgileri ayrıntılı bir eleştiriden geçirerek gerçeğe ulaşmak zorundadır. O nedenle, yukarıda gruplanan belgelerin her bölümü, böyle bir işlemde geçirilerek değerlendirilir. Bizim araştırma alanımızda, bu belge gruplarından üçüncüsü, yani arşiv malzemesi, en fazla ve en düzenli bilgileri vermek durumundadırlar ve bunlar içinde de çeşitli koleksiyonlar vardır. Örneğin, XVI. yüzyılın sonlarına kadar düzenli tutuldukları gördüğümüz ve ilk örneklerine en eski tarih itibarıyla II. Murad'dan itibaren rastladığımız, fakat Kanunî ile III. Mehmed'in saltanat dönemleri arasında en çok sayıda malik olduğumuz *tahrir defterleri*

bu açıdan büyük değer taşır³⁸. Çünkü, İmparatorluğun temel politikalarını bir arada uygulamaya olanak veren *timar sistemi*'ni hayata geçirebilmek için düzenlenmişlerdir. Tımar sistemi sayesinde devlet, askerî, malî, idarî ve ziraî politikalarını bir arada uygulayan bir düzen yarattığından dolayı, bu sistemin temel belgeleri olan bu defterlerden sözü edilen alanlara ilişkin son derece değerli bilgiler edinilebilmektedir. Örneğin, bu defterlerin düzenlenmesi, *tahrîr* denilen bir sayım sonucu gerçekleştiği için, çok ayrıntılı istatistik bilgiler derlemek de mümkündür. Bu defterler sayesinde Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminin bütün inceliklerine ulaşılabilirdiği gibi, taşra atlı ordusunu, mali düzenini, devlete vergi vermekle yükümlü nüfusunu, devlete ödenmesi gereken vergileri ve niteliklerini, tımar sistemi içinde uygulanan havale usûlü gereği hangi tür tasarrufların bulunduğunu belirleme imkânları vardır. Tabii bütün bu sözü edilen hususlar, defterlerin düzenlendiği klâsik dönem için geçerlidir. Ancak, bu defterler üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapanlar, bu son derece değerli belgelerin *belli bir zaman kesitinde durum tespiti yapmak imkânını* veren değerlerinin yanında, bütün tarihsel olgular gibi, şehir hayatının çeşitli vecheleri de bir süreç içinde vukubulduğu gözönünde bulundurulursa, bu süreç içindeki gelişmeyi gözleme olanağını vermede aynı cömertliğe sahip görünmediklerini hemen anlayacaklardır. Zira, bu değerli belgelerin bu açıdan kimi olumsuz özellikleri de vardır. Bu bakımdan bu defterleri kullanırken, teknik açıdan şu hususları bilmek durumundayız:

a) Bu defterler, *timar tevcihi* için düzenlenmişlerdir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde tımar, bir takım hizmetler ve yükümlülükler karşılığı olarak, bazı gelir kaynaklarının *dirlik* adı altında devlet görevlilerine ve sipahilere tevcihi anlamına gelir. Yani, devlet kendisine ait olan bazı vergi gelirlerini, merkezî hazineye intikal ettirmeden, kaynağında görevlilere havale etmektedir. Dirliğin büyüklüğü, üstlenilen görevin niteliği ve durumu ile ilgilidir. Bu bakımdan tımar olarak tahsis edilen dirlikler gelir açısından çeşitli büyüklükte tespit edilmişler ve zaman içinde *terakkî* adı verilen artırmalarla çoğaltılmışlar veya ölümler ve ayrılmalar nedeniyle, sipahinin oğullarına intikali hâlinde, tımarın özüne, *kılıç tımar* tabir edilen ilk biçimine dönmüştür. Bu uygulamada, tahrîr defterlerinden ister *mufassal* adı verilen ayrıntılı sayımların sonuçlarını ihtiva edeninde, isterse *icmâl* veya *mücmel* diye adlandırılan, dirliklerin sipahilere dağılımını ve

³⁸ Bugün büyük bölümü Başbakanlık Arşivi'nde, bir kısmı da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde saklanan bu defterlerin sayısı yüzlerle ifade edilmektedir. Bkz. Çetin, Atilla, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, s. 83-111.

tevcihini göstereninde olsun, tüm değerler gösterilirken, zaman içindeki dalgalanmalara pek özen gösterilmemiştir. Çünkü bu defterlerde belirtilen değerlerin oluşturduğu tumarlar, hazîne tarafından değil, sahipleri tarafından tasarruf edilmektedirler. Âdetâ, bu defterler tumar sisteminin uygulanmasında, ülkenin belirli bir dönemdeki genel durumunu ve buna dayalı olarak da belirlenen tumarların birbirlerine göre sıralanışını gösteren çerçeve siciller niteliğindedir. Bu bakımdan, zaten belirli aralıklarla yapılan *tahrîr*ler sonucu derlenen bu defterlerde, bazen birbirinden tarih bakımından hayli uzak olanlarında aynı değerlere rastlanabilmektedir³⁹. Böylesine uzun bir zaman içinde, hele XVI. yüzyılın sonlarında enflasyonist eğilimlerin fazla belirgin olduğu dönemlerde, üretim miktarlarında değişme olmadığı varsayılrsa bile, akçenin değerindeki değişikliklerin dahi yansımamış olması, bu yargımızın delilleridir. O nedenle, muayyen bir zamanda birer ekonomik gösterge olarak kaydedildikleri muhakkak olan bu verilerin, ekonomik gelişmeyi belirtme açısından pek yararlı olmadıkları açıktır⁴⁰. Diğer yandan, bu defterlerin bu çerçeve değerler niteliği taşıması, zaman zaman dirlik tevcih oranları üzerinde oynamalara da olanak vermiş, kimi nüfuzlu görevliler, bu defterlerin gösterdiklerinin ötesinde tahsisâta sahip olabilmişlerdir. Bunu, XVII. yüzyılın ilginç nasihat-namelerinden biri olan *Hürzû'l-Mülûk*⁴¹ şöyle anlatmaktadır:

“...saltanatın bekası adâlet ve yarar asker iledür ve askerün tâbi’ olması istihkaklarına göre dirlik virilmektedir ve bu vechile riayet olunmağa vâfir memleket ve müstevfi hazîne gerekdür ki ba’zısına ulûfe ve ba’zısına zeâmet ve tumar ve sâir âli mansablar virile. Bu takdîrce memâlik-i mahrûsede vâki’ olan kasabalar ve karyelerün ekseri havâss-ı hümâyûn ve zeâmet ve tumarlar olmak lâzım iken şimdiki halde ekseri vakf ve mülk olub zeâmet ve kılıc tımârlar cüz’i kalmıştır”.

“...vezîr-i a’zam olduktan sonra, felekde bir nâm komağa mukayyed olmayub hemân fırsat el virmişken kendümüze vâfir karyeler temlik

³⁹ Başbakanlık Arşivi’ndeki 166 ve 198 no’lu tahrîr defterleri ile 1289 no’lu Maliyeden Müdevver Defterden derlenen bilgiler bize H. 937 (M. 1530-1) ve H. 946 (M. 1539), H. 980 (M. 1572) tarihlerinde Bursa’ya ait 14 büyük mukataanın yıllık değerlerinin hiçbir değişiklik göstermediğini belgelemektedirler. Bkz. Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 1979, (Basılmamış Doçentlik Tezi).

⁴⁰ Bu tarihler arasında yalnızca para değerindeki değişiklikler için bkz. Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler, Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerinde Araştırmalar Özel Sayısı, Ankara 1979, s. 86-97.

⁴¹ *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihî'l-Müstimîn, Hürzû'l-Mülûk*, Yay.: Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 176 vd.

itdirelüm, kimin vakf idüb ve kimi evlâdumuza kalsun diyü bu sevdâ ile vilâyeti yazdırmağa mübâşeret idüb gönderdikleri kâtiblere muhkem tehbîh iderler ki kendümüze ba'zı karyeler temlik itdirmek isterüz, gerekdür ki yazdığınız yerlerde etrâfi vâsi mahsüllü karyeleri kimini binbeş yüz akçeye ve kimini bin akçeye ve ba'zı a'lâ mezra'ları üçer dörder yüz akçeye yazasın diyü ismarlamağın onlar dahî tek hizmet yanaşduralum diyü bir kuru iltifata dinün ve imanın satub.... defterin südde-i sa'âdete götürdiklerinde ol asıl karyeleri telhis idüb pâye-i serîre gönderdikde onlar dahî görürlerdi ki yazuları cüz'î birkaç karye ve mezra'dır, çok nesne değil diyü temlik buyururlardı....”.

“...cemîc tekâlifden muaf ve müsellemler olduklarıçün ekseri temlik olunan karyeye gelüb mütemekkin olub, iki üç yılın içinde ol karye bir kasaba gibi olub defterde yazusu bin veya bin beşyüz akçe iken elli altmış bin belki dahî ziyâde mahsül virür birer a'lâ karye olur. Sâir karyeler ve mezra'lar dahî bu minvâl üzeredür ve hâsları dahî zahiren on iki kerre yüz bindir. Ammâ elli altmış yüke belki dahî ziyâdeye mütehammildir zira ekseri hâsları Venedik'e karîb olan derya kenârında olmağın hâsıl olan terekeleri, voyvodaları gemilere tahmîl idüb Venedik'e ve sâir küffâr-ı hâksâra her kilesini ikişer filoriye dahî ziyâdeye satarlar ve iç illerde olan hâsları karyeleri dahî üçer dörder yazusuna mütehammildir. Bu takdirce bilfiil vezîr-i a'zam hazretleri kullarının hâsları mahsül ile evkaf ve emlâki mahsül cümle yeniçeri kullarının mevâcibine kifâyet itmek değil dahî aşuru gider...”.

Hirzül-Mülük'da anlatılanların doğruluk derecesini sınavan bir araştırma yapılmamıştır. Ancak, bizim tahrîr defterleri üzerindeki çalışmalarımız, bu anlatılanlarda doğruluk payının büyük olduğunu düşündürmektedir. Örneğin, Ankara sancağı içinde, yaklaşık sancağın tarım alanlarının 1/5'ini kaplayan ve 325 yörük yurdunu içine alan Büyük ve Küçük Haymanalar, XVI. yüzyılın sonlarında sadrazamlara hâs olarak tevcih edilmektedir⁴². Sadrazamların dirliklerinin toplam mahsül değerini bu tür layihalar XVI. yüzyıl için on iki kerre yüz bin akçe, yani 1.200.000 akçe olarak gösteriyorlar⁴³. Oysa, 1589 ile 1598 tarihleri arasında sadrazam hâslarından Haymanaların sadece öşr gelirleri 1.200.000 akçenin üstündedir⁴⁴. Bu bize, diğer hâs bölgeleri ve vergileriyle birlikte çok daha

⁴² Ergenç, Özer, 1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 145-168.

⁴³ Yücel, Yaşar, a.g.e., s. 178.

⁴⁴ Ergenç, Özer, a.g.m., s. 147 vd.

büyük meblâğlara ulaşılacağını gösterir. Nitekim, Hüdavendigâr livâsı defterleri üzerinde yaptığımız araştırmalar da bize, bu livadaki havâss-ı hümayûna dahil mukataaların, defterlerdeki değerleriyle, iltizam kayıtları arasında büyük farklılıkların bulunduğunu göstermiştir⁴⁵. Bütün burlar bize, tahrîr defterlerinin bazı yönlerden çok değerli bilgiler vermelerine rağmen, bazı yönlerden de gerçeği yansıtmadıklarını göstermektedir⁴⁶.

Diğer yandan, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarını ilgilendiren bir diğer husus, Osmanlı Devleti'nin XVII ve daha sonra da XVIII. yüzyılda klâsik sistemlerini uygularken gösterdiği değişikliklerdir. Tımar sistemi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren karşılaştığı yeni şartların etkisiyle, tam olarak uygulanamaz duruma düşmüştür. Bu nedenle, eskiden fetih zamanlarında ve genellikle otuzar yıllık aralarla yapılagelmekte olan tahrîrler uygulamadan kalmıştır. Bu nedenle, tahrîr defterleri, XV. yüzyıla ilişkin belgelerin elimize geçenlerinin azlığı da dikkate alınırsa, bütünüyle XVI. yüzyıla mahsus olmaktadır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda, daha önceki dönemde, tahrîr defterlerinden edindiğimiz belgeleri, başka tür maliye kayıtlarından edinmek zorunluluğu vardır. Fakat, bunlar genellikle *avâriz-hâne* kayıtlarıdır ve avâriz-hânesi diye adlandırılan ve avâriz vergisi tarhında esas alınan bu birimler gerçek hânelere tekâbül etmemekte, bölge ve beldelerin durumuna göre, 3, 5, 7, bazan 9 gerçek hânedan oluşan bir itibarî hane niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan avâriz-hânesi kayıtları, demografik, malî, ekonomik tahminler ve değerlendirilmeler yaparken, bizi daha karmaşık bir durum karşısında bırakmakta ve gerçeğe tam olarak ulaşmamızı engellemektedir⁴⁷. Çünkü, her beldede avâriz-hânesi birimlerinin oluşmasında hangi kriterlerin esas alındığı tam olarak anlaşılammaktadır. Bu nedenle de 1830'lara kadar, Osmanlı demografi araştırmalarında sağlıklı biçimde dayanabileceğimiz koleksiyonlar bulunmamaktadır.

⁴⁵ Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. No. 489, s. 14-15'deki kayıt aynen şöyledir: "*an hâshây-ı Düstâr-ı Mukerrem Hazreti Mahmud Paşa: Tâife-i Haymane-i Büzurg ve Kuçek gayri ez Haymane-i Aydınbeğlü der livâ-i Ankara:*

Âdet-i ağnâm ve oşr-i gallât ve bâd-i havâ ve cürm ü cinâyet ve arûsiyye ve beytül-mâl ve mâl-i gâib ve yava ve kaçgun müjdegâni-i abd-ı abık ve tâpû-i zemin: Hasale: 190.000, 15 R. Evvel 977 (1569)".

⁴⁶ Yer adı, taşra örgütlenmesi, tımar rejiminin uygulanışı bakımından değerli bilgiler taşımasına karşılık bu defterler, bir gelişmeyi gösterme bakımından dikkatli davranmayı gerektirecek özelliktedirler.

⁴⁷ Barkan, Ö.L., *Avâriz madd.*, I.A.

Buna ilâveten, tumar sisteminin uygulamasındaki zorluklar, geleneksel uygulamanın öteki kanadına, yani daha önceleri tumar sistemi içine yerleştirilemeyen gelirler için çokça başvurulmuş *iltizâm usûlüne* ağırlık verilmesini gerektirmiştir⁴⁸. İltizâm usûlünün, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, *malikâne* diye adlandırılan bir yöntemle ihale edilir şekilde dönüşmesiyle, bu dönemin verileri bizim için daha müphem hâle gelmiştir⁴⁹.

Bilindiği gibi, 1695 yılında, Osmanlı Devleti'nde, savaş ekonomisinin zorluklarını bir ölçüde hafifletebilmek, hazinenin nakit ihtiyacını karşılayabilmek üzere, mukataaların iltizama verilmesinde *mâlikâne* uygulamasına geçildi. Buna göre, mukataalar, devletin istediği koşulları yerine getirebilecek mültezimlere *kayd-ı hayât* şartıyla verilmeye başlandı. Böylece sürekli bir biçimde bir mukataanın tasarrufunu, yani o mukataaya konu olan vergilerin toplanması hakkını üzerine alacak olan mültezim, bir yandan her yıl *mâl* adı altında hazîneye belirli meblâğ teslim edecekti. Fakat, bu yeni uygulamayla gelen bir başka ödeme de *muaccele nâmı* altında, mukataanın yıllık net kârının zamana göre 2 ile 8 katı arasında değişen bir asgarî haddin müzayedeye ile belirlenmiş meblâğını hazîneye teslim etmekte⁵⁰. Osmanlı maliye literatüründen muaccele adı verilen bu meblâğ, satışa sunulan vergi kaynağını, hayatının sonuna kadar iltizam altında bulunduracak olan mültezimin gelecekte sağlayacağı nakdî avantajlara karşılık önceden yaptığı kâr ödeme oluyordu.

Bu uygulamada, herhangi bir iktisadî faaliyetten alınan verginin fiilî hâsılâtı zamana göre ne kadar artarsa artsın, bu hâsılâtın hazîneye verilen bölümü mutlak miktar olarak değişmeden kalmakta ve bu iki değer arasında, biri değişebildiği, diğeri de değişmediği için, bir ilişki bulunmamaktadır. Bunun açık anlamı şudur, vergi hasılatının iktisadî hayatın reel değerleri ile hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. Meselâ, 1720 ile 1770 arasında ticaret hacmi % 400'den fazla artmış olduğu araştırmalarla tespit edilmiş Selânik limanının gümrük geliri ancak % 05 kadar artış göstermiştir⁵¹. Bu da tarih araştırmalarının bu dönem için önemli bir zorluğudur. Çünkü gerçek hayatın değerlerini, bu durumda mukataaların

⁴⁸ Genç, Mehmet, Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Sistemi, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 231-292; Ergenç, Özer, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri, *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* 10 (1986), s. 87 vd.

⁴⁹ Genç, Mehmet, Melikâne Sistemi, s. 233.

⁵⁰ Genç, Mehmet, Mâlikâne Sistemi, s. 231 vd.

⁵¹ Genç, Mehmet, 18 Yüzyıla Ait Maliye Verileri, s. 33 vd.

muaccelle değerleri üzerinde yapılacak işlemlerle saptamak gerekmekte, bu da somut açıklamalara olanak vermemektedir.

Buraya kadar anlattıklarım ile, belirlemek istediğim, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının hangi doğrultularda yeni boyutlar kazanacağı; buna karşılık da özellikle kaynak açısından ne gibi zorluklarının bulunduğudır. Bunların iyi bilinmesi, araştırmaların sağlık derecesini artıracığı gibi, zaman kaybına neden olan tekrarları da önleyecektir.

Teşekkür ederim.

